

ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМА ДОСТОВІРНОСТІ Й ПОРОЗУМІННЯ

Вся історія теорії етнографії і польових досліджень є по суті безперервним пошуком способів більш точного записування, адекватного розуміння повідомлень респондентів. Опираючись на працю сучасного вченого Джеймса Кліффорда [Clifford 1996] згадаємо кілька основних пунктів цього пошуку.

У 20-ті роки вперше появились професійні, з університетською освітою польові етнографи. Королем методів був визнаний метод включеного спостереження, коли етнограф їхав у поле, до тубільних культур, де жив поміж аборигенів, приймав участь у їхньому житті, спостерігаючи за ними й досліджуючи їх. Досвід дослідника був тим об'єктивом, через який заломлювався потік даних про цю культуру. Досвід ставав єдиним аргументом і доказом правильності спостережень і розуміння культури. Пізніше було вказано на внутрішню суперечність назви “включене спостереження”, чому назву було перефразовано в термінах герменевтики – метод “досвіду й інтерпретації”. Поступово наголос з досвіду остаточно був перенесений на інтерпретацію. Тепер почали вважати, що дослідник як літературний критик читає і тлумачить культуру, укладаючи різні її мотиви в логіку єдиної ідеї.

Критика методу “включеного спостереження” апелювала до того, що досвід не є науковою категорією, досвід надто суб'єктивний, надто індивідуалізований, і як визначити рівень відчуження і адекватність відчуттів етнологів?

Пізніше, дослідники – прихильники герменевтичних підходів – застановляють, що інтерпретації передують текстуалізація. Вчений був визнаний не спостерігачем й інтерпретатором, а текстуалізатором культури. Появились категорії дискурс і текст. Почали звертати увагу на контекст і на респондента. Дискурс – це те, що відбувається в реальному часі між двома людьми, дискурс вимагає вживання займенників “я” і “ти”, дискурс передбачає реальну присутність. Текст – є фіксованою формою дискурсу.

Було також звернуто увагу на респондента. Зокрема на те, що респондент не тільки відтворює, але й творить фольклорний текст. Врешті-решт, розглядаючи культуру як набір текстів і підкреслюючи творчо-поетичне начало колективних церемоній та виконавства, інтерпретативна антропологія насправді значно доклалася до зниження авторитету етнографії. Більше ані досвід дослідника, ані аналітичне опрацювання цього досвіду не розглядалися як достовірні. Неухильно формувалося розуміння етнографії не як досвіду й інтерпретації “іншої” дійсності, а радше як процес переговорів між суб'єктами. Таким чином, парадигма досвіду й інтерпретації поступилася місцем дискурсивній парадигмі діалогу і поліфонії. Ціла серія етнографічних монографій була подана у формі нескінченних діалогів з інформаторами.

Теренова робота великою мірою складається з подій мовних; але мова, згідно з Бахтіним “...по суті перебуває на кордоні поміж своїм і чужим. Слово мови є словом наполовину ще чийось”. Отож, слова в етнографічних працях не можуть бути інтерпретовані монологічно, як авторські твердження або інтерпретація абстрактної, текстової дійсності. Мова етнографії проникнута іншими суб'єктивностями і особливими контекстуальними нюансами, бо кожна мова, згідно з Бахтіним, є “реальною гетероглосною картиною світу”.

У 80-ті роки активно розвинулася думка про те, що в процесі етнографічного діалогу не вчений вивчає культуру, а співрозмовники разом витворюють спільне розуміння дійсності (хоч учасники діалогу переконані, що ознайомлюються з реаліями співрозмовця). Себто, не етнограф вивчає дійсність аборигена, а разом зі своїм респондентом вони синтезують цю реальність. Що ж тоді представлене в етнографічних текстах і наскільки це репрезентує культури туземців? Наскільки в цих текстах проявлений світогляд самого автора, а не аборигена.

Нарешті були також висунуті зауваження, що разом з діалогічним процесом відбувається й інший, більш складний, адже цілком зрозуміло, що упродовж довготривалих досліджень за змістом і ходом роботи вченого пильно стежили і на них істотно впливали аборигени. Чимало етнографів відзначали, що часом в делікатний спосіб, а інколи й насильно інформатори корегували або обмежували процес дослідження. Процес тиску на антрополога чудово висвітлив у своїй праці 1980 року “Ілонгоські мисливці за головами” Ренато Росалдо. Росалдо прибув на

філіппінське високогір'я з наміром досліджувати соціальну структуру; однак, попри свою нехитість вимушений був вислуховувати нескінченні оповіді ілонготів про місцеву історію. З відчуття обов'язку, покірливо, мовби в стані трансу, записує він оповіді, заповнюючи нотатник за нотатником текстами, які вважав цілковитим непотрібом. Тільки повернувшись з експедиції, безперервно переглядаючи записи, він усвідомив, що ці незрозумілі казки насправді забезпечили йому остаточний вибір теми: культурно відмінне відчуття наративу й історії ілонготів. Акцентація у випадку Росалдо отого “записування під диктовку” категорично поставило щонайважливіше питання: “А хто власне є автором нотаток з терену?”, якщо антрополог просто пише під диктовку, до того, інколи під сильним тиском респондентів.

І нарешті про нескінченні етнографічні тексти-описи, транскрипції та інтерпретації різних місцевих “авторів”. Як зробити видимими ці авторські точки зору? Наскільки адекватним є текст, який представляє точки зору різних авторів під іменем одного?

Українська етнографія практично не переймалася подібними проблемами з кількох причин. По-перше, в 30-ті роки, коли проблема достовірності зібраних професіоналами польових матеріалів оформлялася в науковий дискурс – українська етнографія була в процесі знищення. По-друге, пізніше українська етнографія займалася вивченням переважно свого етнічного культурного простору, що мало б гарантувати адекватність сприйняття, глибину розуміння і робило неактуальними проблеми культурного релятивізму.

Тим не менше, нам видається, наведені нижче приклади непорозумінь між респондентом і етнологом є не стільки винятками, скільки типовими ситуаціями польових досліджень.

Розглянемо дві групи випадків. Перша, коли респондент не розуміє етнографа. Другий – етнограф не розуміє респондента.

Етнографи інтуїтивно вже знають, аби досягти порозуміння, дослідник бодай частково намагається імітувати мову респондента, навіть якщо це, на його думку суржик, не кажучи вже про необхідність використовувати такі назви предметів, дій, чи явищ, які побутують на цій території і звичні для опитуваного. Це важливо не тільки для того, аби інформатор розумів, про що питають. Адекватне питання, з використанням звичних назв та слів актуалізує історичну пам'ять респондента, дозволяє йому включитися в необхідний пласт свого інформаційного поля. З цього огляду цілковито непродуктивним виглядає метод опитування через універсальні питальники, де не враховано специфіку регіону, району, села і самого респондента. Така інформація мало забезпечує наукові інтереси. До того ж, строго структуроване інтерв'ю не дозволяє респонденту заглибитися в нижні пласти пам'яті, коли думки „течуть”, побуджуючи одна одну, а сам респондент потрапляє в роль екзаменованого.

Невміння швидко перелаштуватися на діалект, чи навіть суржик респондентів призводить до ситуації, в яку ми потрапили на Полтавщині, де респонденти похилого віку практично не розуміли наших запитань, незважаючи на те, що ми докладали всіх зусиль, аби стати зрозумілими (цей феномен не повторився під час експедицій в Херсонську, Луганську чи Донецьку області). Дійшло до того, що довелося скористуватися послугами місцевої людини, яка адаптувала наші запитання до мови респондентів. Наприклад, ми мали намір спитати, в який спосіб відбувалося запрошування на весілля. Намагаючись респондентові пояснити запитання, довелося перерахувати цілий ряд синонімів – як запрошували, звали, гукали, кликали, на весілля, на що відповідь була приблизно така: “Що це вона хоче, не пойму я ніяк” “не розумію я, що вона пита”, “Ну як же ж не стане ж же ж гукать. Заходили гарненько в хату, кланялися і просили”. Схоже, всі інші використані нами дієслова асоціювалися в респондентів з криком.

Один з найкумедніших випадків стався в Карпатах, в селах Великоберезнянського району, мовно дуже близьких середовищу, де я виросла. В коло інтересів під час польової роботи входила дівоча мантіка, однак тільки наприкінці експедиції вдалося знайти адекватну форму для запитання. Спочатку діалог складався приблизно так:

- Бабко, а дівчата в вашому селі гадають?
- Но та чом би не гадали.
- А як гадають?
- Но та я знам як! Посідають собі вже понад вечір по лавках, та й гадають.

Я розуміла, що респондентка мала на увазі думають, в сенсі „думу гадають”. Тоді ми переформулювали запитання:

– У вас в селі на Андрія ворожать?

Таке запитання респонденти сприймали насторожено, відповідали неохоче, переходили на шепіт, говорили про те що ворожки крадуть в корови молоко або й взагалі відмовлялися говорити на цю тему: “Може хтось ворожить, я не знам. Я до церкви хожу”. „Ворожіння”, вочевидь, розглядалося як заборонена, нечиста справа.

Нарешті ми сформулювали питання так: “Що у вас роблять дівчата на Андрія”, тоді респондентка жваво відповіла – “Дівки мантужать” (Закарпаття, с. Гусне.).

Ще один приклад непорозуміння між респондентом і етнографом: (Херсонащина, с. Ліві Саги):

– Як купаш – дитина бисто росте. У нього ж косточки розпарюються, розпарюється все. Головочку його тут міряеш. Бо є ж ж ж у людей такі длінні голови, а то береш його, береш [імітує, ніби обмацує голову довкола – М. М.] – і вирівнюється головка.

Я питаю: – Притискають головку? Пригладжують?

– [Роздратовано] Не пригладжують же ж! Кажу, коли вона розпариться, береш головку отак во, еслі вона довга, як плеската – отак о береш. Воно ж м’якесеньке! Ну не так же ж давити з усієї сили, шо придави, щоб воно і видихнулося.

Моє уточнення, сформульоване неадекватними для опису дій при купанні дитини словами, респондентка зрозуміла як справжню загрозу для немовляти.

Розглянемо інші ситуації, коли етнограф не до кінця, або зовсім хибно розуміє респондента.

Тут певний інтерес складають праці Петра Богатирьова. В тих місцях, де вчений подає паралельно фразу діалектом і її переклад, увиразнюється не достеменно точно розуміння вченим респондентів. Хоч виявлені неточності і не спотворюють суттєво сенсу, вони однаково прикметні, оскільки відображають як непомітно вкрадаються помилки в розуміння співрозмовника, коли існує хоч незначний мовний бар’єр. Так, наприклад, автор фіксує оповідь про те, як помирає чарівник. Діалектом це зафіксовано так – “по 5 дній б’є ним горі”. В самій фразі присутня помилка – очевидно респондент казав, “днів”, невластива місцевому діалектові форма дній можливо була „почута” Богатирьовим через близькість до російського дней. Сама фраза значить, що інколи і п’ять днів людину підкидувало, трусило. Переклад Богатирьова “Непонятная сила по пяти дней бьет и поднимает его вверх” [Богатырев 1971:245] є доволі приблизним. Або, скажімо, фраза “аби серенчу мала дитина”, що значить “щоб дитині везло, таланило”, Петр Богатирьов перекладає “чтобы он был счастливым” [Богатырев 1971:251], що близько, але не те саме. Нарешті, в оповіді про дводушника, який після того, як йому відрізали голову став кричати “Ци іззілисте мня?” Богатирьов перекладає “Зачем вы меня извели?», вочевидь через близькість українського ззісти і російського извести. Фразеологізм „іззів ись ня” в діалекті означає – “дістав мене”.

Безпрецедентним є запис аматора в теренах, випадкового свідка бойківського похорону Гаврила Ченгері, який цитує слова голосіння: “Ой Бойку мій, Бойку!”, а в дужках відразу додає – “Бога звать Бойком” [Ченгері 1934:62]. Незвикле до місцевого говору вухо гостя не вловило характерне для Бойків – Богойко, сонейко, квітойки тощо, натомість автор приписав Бойкам своє розуміння їх тексту.

Подібних ситуацій приблизного, або й зовсім неточного розуміння респондентів етнографом, або етнографа респондентом можна нанизувати чимало. Незважаючи на спільний культурний простір, все ж стоїть питання про порозуміння між респондентом і дослідником; це може стати темою окремих наукових досліджень.

Література.

Богатырев 1971. Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Богатырев

П. Г. Вопросы теории народного искусства. – Москва: Искусство, 1971. – С. 167–297.

Ченгері 1934. Ченгері Г. Похорон в Нижніх Ростоках округу Веречанського // Подкарпатська Русь. – Ужгород, 1934. – Р. XI. – С. 62–63.

Clifford 1996. Clifford J. The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art. – Cambridge, Harvard University Press, 1998. – 408 p.

ІНФОРМЕ